

Κοινωνική διαμαρτυρία και πολιτιστική αλλαγή: Ο Μάης του '68 ως φορέας μεσοαστικών αντιλήψεων για την κοινωνία και την εργασία*

Εισαγωγή

Αναλύοντας την κοινωνική διαμαρτυρία (φοιτητική, νεανική κ.ά.) της δεκαετίας του '60, η οποία ομολογουμένως αποτέλεσε τη μήτρα απ' όπου αναδύθηκαν νέα κοινωνικά κινήματα, θα εντοπίσουμε αρκετά στοιχεία που συνθέτουν το τοπίο της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας», κυρίως όσον αφορά το αξιακό της υπόβαθρο αλλά και τις νέες αντιλήψεις για την κοινωνία και την εργασία. Αν το εργατικό κίνημα συγκροτούνταν στη βάση μιας δομής (μισθωτή εργασία) που μετασχημάτιζε, με αναφορά στη συλλογικότητα των παραγωγών, την ιδιωτική εμπειρία και τον ατομικό βολонταρισμό, που απέρρεαν από τις ατομικές εργασίες, σε ταξική δράση, τα νέα κοινωνικά κινήματα, δίνοντας έμφαση σε διαταξικά χαρακτηριστικά (βιώματα, κατανάλωση, τρόποι ζωής κ.λπ.) αλλά και σε μια αθροιστική αντίληψη για τη συλλογική δράση (ακτιβισμός, εθελοντισμός, ΜΚΟ κ.ο.κ.), αναζητούν νέους τρόπους υποκειμενικοποίησης αλλά και προώθησης παρτικουλαριστικών συμφερόντων. Πρόθεσή μας είναι να δείξουμε στο άρθρο αυτό τη ιδεολογική συγγένεια ανάμεσα στα κινήματα διαμαρτυρίας της δεκαετίας του '60, την κριτική στον Τεϊλορισμό και στους νέους τρόπους εργασίας, ζωής και κατανάλωσης που προβάλλει ο νεοτεϊλορισμός («Μεταφορντισμός», «ευέλικτη εξειδίκευση» κ.ο.κ.) και μεταφέρονται μέσα από μετανεωτεरिकές θεωρήσεις στην κοινωνία.

Ο Θανάσης Αλεξίου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας (Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

* Το άρθρο αυτό αποτελεί περαιτέρω επεξεργασία θέσεων που βασίζονται στο βιβλίο μου *Εργασία, Εκπαίδευση και κοινωνικές τάξεις. Το ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο*, Αθήνα 2007 (Παπαζήσης).

Η κοινωνική ταυτότητα των φοιτητών

Πρώτα θα εξετάσουμε την κοινωνική θέση και την λειτουργία των φοιτητών ως φορέων συμπεριφορών και στάσεων και στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους συγκεκριμένους φοιτητές της δεκαετίας του '60. Για να γίνει όμως αυτό, θα πρέπει να εξετάσει κανείς το χώρο στον οποίο κινούνται και κοινωνικοποιούνται οι φοιτητές. Αυτός είναι ο χώρος του πανεπιστημίου.

Το πανεπιστήμιο συγκροτείται ως χώρος εκπαίδευσης, ή καλλίτερα ως χώρος εκμάθησης και εξοικείωσης με συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους, όπως αυτός του επιστήμονα, στο πλαίσιο του καταμερισμού εργασίας και στο κέντρο ενός επιμερισμού στην παραγωγή της γνώσης και εφόσον πρώτα έχει τελειώσει η κοινωνική διαλογή, διαλογή που γίνεται από το σχολείο. Τότε παραχωρείται στους επιστήμονες, φορείς αυτής της γνώσης, οι οποίοι κατευθύνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις, η δυνατότητα διαχείρισης της επιστημονικής γνώσης. Ωστόσο, τόσο το πανεπιστήμιο όσο και το σχολείο γενικότερα, συγκροτούνται στο τέλος μιας άλλης διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό της παραγωγής και εξωτερικεύεται ως αποδέσμευση της εργασιακής διαδικασίας από τον παραγωγό και αντικειμενοποίησης της, κάτι που σημαίνει και αφαίρεση απ' αυτόν πείρας και γνώσης. Ο έλεγχος των μέσων παραγωγής από μια ομάδα κεφαλαιοκρατών σήμαινε και ιδιοποίηση της ενσωματωμένης σ' αυτά τεχνογνωσίας, ενώ η μεταφορά της στο υπό συγκρότηση εκπαιδευτικό σύστημα καθιστούσε την απόκτηση γνώσης αλλά και της αντίστοιχης κοινωνικοποίησης μια εξωγενή ως προς την εργασία διαδικασία.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, πως οι επιστήμες σαν γνωστικές περιοχές με αξίωση εφαρμογής των πορισμάτων τους στην κοινωνία συγκροτήθηκαν μετά την Βιομηχανική Επανάσταση, όταν η προλεταριοποίηση των τεχνιτών και μαστόρων επέφερε και το διαχωρισμό ανάμεσα στον παραγωγό και τα μέσα παραγωγής. Η μετατόπιση της γνωστικής διαδικασίας από τον χώρο της εργασίας σ' έναν άλλο χώρο έξω από τη σφαίρα παραγωγής απέκλειε τους εργάτες από την εξοικείωση μαζί της, καθώς η πρόσβαση σ' αυτήν εξαρτήθηκε από την εκμάθηση κοινωνικών ρόλων και κοινωνικών πρακτικών που βρίσκονται όμως έξω από την καθημερινή τους ζωή. Έτσι, στο χώρο της εργασίας διαμορφώνονται μετά την διαίρεσή της σε χειρωνακτική και διανοητική εργασία δύο πόλοι κοινωνικοποίησης του ατόμου, οι οποίοι όμως κοινωνικοποιούν το άτομο μονοδιάστατα, καθόσον μόνον η μια διάσταση αυτής της ανθρώπινης υπόστασης, εφόσον δεχθούμε πως η εργασία υποστασιοποιεί (εξανθρωπίζει) τον άνθρωπο, αναπτύσσεται και καλλιεργείται, ενώ η άλλη υποβαθμίζεται ή χάνεται. Έτσι το ένα μέρος, η μία διάσταση της ανθρώπινης φύσης, δεν επικοινωνεί με το άλλο. Μάλιστα, με την εμβάθυνση του τείλορισμού και τη διάσπαση μιας εργασιακής ενότητας σε πολλές μικρότερες, η εργασία απόειδικεύτηκε, ενώ εμπεδώθηκε «επιστημονικά» και ο διαχωρισμός σχεδιαστικής

και εκτελεστικής εργασίας. Επακόλουθο αυτής της διάστασης και διαφοροποιημένης κοινωνικοποίησης του ατόμου είναι η επαγγελματική περηφάνια και ο αυτοσεβασμός που χαρακτηρίζει κύρια τους μάστορες, τους τεχνίτες, τους εργάτες που δουλεύουν σε χειρωνακτικές ή μη διανοητικές εργασίες, όπως ήταν λόγου χάρη οι υφαντουργοί, οι καπνεργάτες κ.ά. και η έπαρση και η αλαζονεία από την άλλη αυτών που έχουν κοινωνικοποιηθεί σε συνθήκες διανοητικής εργασίας.

Ενώ όμως η συμπεριφορά των πρώτων προκύπτει ως μια μορφή άμυνας, καθόσον θα πρέπει να ταυτιστούν με τη δουλειά τους, αλλιώς οδηγούνται στην αυτοαπαξίωση¹, γι' αυτό εξάλλου τονίζουν τις σωματικές δεξιότητες ή την μυϊκή δύναμη κατά το λαϊκό τραγούδι («η δουλειά κάνει τους άντρες»), εννοώντας τη χειρωνακτική δουλειά, «το σφυρί και τη σκαλωσιά», η συμπεριφορά των δεύτερων προκύπτει επειδή αυτοί ταυτίζονται με εκείνη τη μορφή διανοητικής εργασίας, η οποία υπό καπιταλιστικές συνθήκες καταξιώνεται κοινωνικά. Και αυτό επειδή αυτοί, όντας κάτοχοι μορφωτικού κεφαλαίου, λειτουργούν και ως κάτοχοι συμβολικού κεφαλαίου, παρέχοντας υψηλότερο βαθμό κάλυψης στον υφιστάμενο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και στο (οικονομικό) κεφάλαιο, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην παραγνώριση της ταξικής κυριαρχίας. Εκτός αυτού, η εργασία των μεσαίων αστικών στρωμάτων έχει και ελεγκτικό χαρακτήρα, καθώς αυτή οργανώνει και ελέγχει για την πλευρά του κεφαλαίου την εργασιακή διαδικασία.

Συμπερασματικά, και σε σχέση με τους διαφορετικούς τρόπους κοινωνικοποίησης που απορρέουν από τις διαφορετικές θέσεις στον καταμερισμό εργασίας, μπορούμε να πούμε πως οι συμπεριφορές και οι στάσεις που αναπτύσσονται, ανεξάρτητα αν είναι αμυντικές (επαγγελματική περηφάνια, αντικουλτούρες «αντίστασης» της εργατικής τάξης κ.λπ.)² ή επιθετικές (αλαζονεία, έπαρση κ.ο.κ.), αυτές αναπαράγουν και νομιμοποιούν, και μάλιστα από τα κάτω, τον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας.

Η κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού σώματος στη δεκαετία του '60

Αφού περιγράψαμε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κοινωνικοποιούνται οι φοιτητές ως εκκολαπτόμενοι επιστήμονες, ας δούμε τώρα τους συγκεκριμένους φοιτητές της δεκαετίας του '60. Τόσο στη Γαλλία όσο και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, η κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού ήταν στις μεταπολεμικές δεκαετίες και στην δεκαετία του '60 σαφώς αστικής ή μεσοαστικής προέλευσης. Στη Γαλλία του 1962 πάνω από το 80% των φοιτητών είναι γόνιμοι αστικών οικογενειών και γενικά στρωμάτων που, όσον αφορά το πολιτισμικό τους κεφάλαιο, είναι προνομιούχα.³ Αντίστοιχα στη Γερμανία το 1966, το ποσοστό των φοιτητών εργατικής καταγωγής ήταν μόνον 6,5%⁴.

Ενώ μέχρι το 1946 ο φοιτητικός πληθυσμός παρουσίαζε σχετική αύξηση από το 1946 και μετά παρουσιάζει κάθετη αύξηση. Έτσι, μεταξύ 1900-01 και 1962-63 ο φοιτητικός πληθυσμός της Γαλλίας εννεαπλασιάστηκε, για να φθάσει από τις 29.020 φοιτητές το 1901-02, στις 276.848 το 1962-63, με τάση αύξησης και για τα επόμενα χρόνια⁵ και τις 650.000 στα τέλη της ίδιας δεκαετίας⁶. Μάλιστα, οι σχολές θετικών επιστημών και οι σχολές της φιλοσοφικής (εδώ περιλαμβάνονται και τα τμήματα κοινωνιολογίας, ψυχολογίας, πολιτικής επιστήμης, ανθρωπολογίας κ.λπ.), πολλαπλασιάζουν το δυναμικό τους στο ίδιο χρονικό διάστημα 23 φορές. Σε σχολές όπως ιατρική και νομική, ο φοιτητικός πληθυσμός αυξάνεται μόνον 4 φορές⁷. Αυτή η εκπαιδευτική επανάσταση έχει μετατρέψει τους φοιτητές από μια μικρή ελίτ της μεσαίας τάξης σε πολυπληθή στρατιά⁸.

Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να αναχθεί: α) στις ανάγκες της παραγωγής, καθόσον αυτή επεκτείνεται προς νέα παραγωγικά πεδία όπως της χημείας (συνθετικές ύλες) ή ηλεκτρολογίας όσον αφορά επιστήμονες όπως χημικοί, φυσικοί, ηλεκτρολόγοι, ηλεκτρονικοί κ.ά. και β) σε μια διαδικασία αυτοματοποίησης και εξορθολογισμού της παραγωγικής διαδικασίας που έχει ως συνέπεια την αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, γεγονός που δημιουργεί μια ζήτηση για επαγγέλματα που έχουν σχέση με την παροχή υπηρεσιών («μεταβιομηχανική κοινωνία»), δηλαδή διοικητικών στελεχών, οικονομολόγων, διαχειριστών συμβόλων και εικόνων κ.λπ. και γ) στη νέα επαγγελματική δομή και την επαγγελματική διαφοροποίηση που την ακολουθεί, η οποία διαμορφώνει με τη σειρά της μια ζήτηση για νέες ειδικότητες. Παράλληλα, η εμπέδωση του Κράτους Πρόνοιας δημιουργεί μια αγορά για κοινωνικές υπηρεσίες και μια ζήτηση για αντίστοιχα επαγγέλματα, όπως ψυχολόγων, κοινωνικών λειτουργών, κοινωνιολόγων κ.λπ.

Ωστόσο, η αύξηση της κοινωνικής ζήτησης για εκπαιδευτικές υπηρεσίες προηγήθηκε κατά πολύ από την επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης στην Δυτική Ευρώπη, κάτι που έγινε αντιληπτό τέλη της δεκαετίας του 1950. Έτσι λοιπόν, και για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των φοιτητών σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μαζικό πανεπιστήμιο σε σχέση πάντα με το κλειστό πανεπιστήμιο των προηγούμενων δεκαετιών. Το φαινόμενο της μαζικοποίησης του πανεπιστημίου, κι ανεξάρτητα από την κοινωνική καταγωγή του φοιτητικού σώματος, δημιουργεί από μόνο του πιέσεις στην αγορά εργασίας και αυξάνει τον ανταγωνισμό, δημιουργώντας κιόλας έναν αριθμό ανέργων, ή δυνητικά ανέργων, ακαδημαϊκών. Μία πρώτη αντίδραση θα ήταν η αξίωση για καθιέρωση του *numerus clausus* (κλειστό νούμερο) – ένα είδος προστατευτικού μέτρου, ανάλογου με τον έλεγχο της μετανάστευσης. Ωστόσο, το κλειστό νούμερο, πέρα από κάποιες εξαιρέσεις, δεν μπορεί να εφαρμοσθεί, επειδή εναντιώνεται σ' αυτή τη λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από την άλλη, όταν η δυσφορία από την κοινωνική καθήλωση ή την κοινωνική απόταξη συμπέσει

με τα αιτήματα μιας γενιάς, αλλά και την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή, μπορεί έστω κι αντανakλαστικά να πυροδοτήσει μια εξέγερση.

Αυτή η εξέλιξη της υποτίμησης των τίτλων σπουδών στη Γαλλία αφορούσε περισσότερο τα πανεπιστήμια και λιγότερο τις μεγάλες σχολές (*grandes écoles*) με τους αυστηρούς μηχανισμούς επιλογής⁹. Όπως είναι φυσικό, η μαζική αύξηση των φοιτητών οδηγούσε στην υποβάθμιση των ακαδημαϊκών τίτλων, δημιουργώντας μια αίσθηση κοινωνικής αποένταξης, πόσο μάλλον όταν αυτοί οι φοιτητές προέρχονταν, όπως είδαμε, κυρίως από αστικά ή μεσοαστικά στρώματα. Η υποβάθμιση των τίτλων και η αβεβαιότητα της επαγγελματικής αποκατάστασης απομάκρυνε αυτούς τους γόνους από τις αντίστοιχες κοινωνικές θέσεις και *status* της τάξης τους, ενώ δεν διασφάλιζε και την κοινωνική ανέλιξη και κινητικότητα —έστω και μονής κατεύθυνσης— από τις κατώτερες στις ανώτερες κοινωνικές θέσεις, δημιουργώντας μια ατμόσφαιρα κοινωνικής έκπτωσης, η οποία με την σειρά της τροφοδοτούσε μια ανομική κατάσταση που εξέβαλλε σε μια πρόθεση και διάθεση αντίδρασης και εξέγερσης.

Άλλος ένας παράγοντας που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη για να καταγραφεί σωστά η μορφολογία της φοιτητικής διαμαρτυρίας —αλλά και η δυναμική που αυτή ανέπτυξε— είναι η κατακόρυφη αύξηση των φοιτητριών στο φοιτητικό πληθυσμό από 6% επί του συνολικού πληθυσμού το 1906, στο 41,6% το 1962, με συνεχή αυξητική τάση¹⁰, γεγονός που λειτούργησε διαδραστικά με το κίνημα χειραφέτησης των γυναικών, προσδίδοντας καθολικότητα στο κοινωνικό προφίλ της διαμαρτυρίας, καθόσον τα αιτήματα του γυναικείου κινήματος αφορούσαν ξαφνικά το μισό του πληθυσμού αυτών των χωρών.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες που προαναφέραμε, εφόσον συμπέσουν σε μια χρονική περίοδο, που είναι περίοδος κοινωνικών αλλαγών και εκφραστούν συμπυκνωμένα διαμορφώνουν τις εμπειρίες μιας γενιάς προσδίδοντας, μέσα από νεωτεριστικά αιτήματα συλλογική υπόσταση σ' αυτήν τη γενιά, όπως συνέβη κατά κάποιο τρόπο με τις γενιές που συγκλίνουν βιωματικά και ηλικιακά στο Μάη του '68. Ωστόσο, η απόπειρα να ερμηνεύσει κανείς τον Μάη του '68 μέσα από το ερμηνευτικό σχήμα των γενεών οδηγεί σε αδιέξοδο καθόσον άτομα διαφορετικής κοινωνικής καταγωγής βιώνουν διαφορετικά τόσο την υποτίμηση των τίτλων σπουδών όσο και την κοινωνική έκπτωση. Έτσι, πολύ πιο έντονη είναι η απογοήτευση στους γόνους της κυρίαρχης τάξης, οι οποίοι δεν κατάφεραν να μετασχηματίσουν το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο σε σχολικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο, από ό,τι αυτή των γόνων εργατικών και λαϊκών στρωμάτων. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως στην περίπτωση του '68 έχουμε να κάνουμε με τους Κληρονόμους (P. Bourdieu), οι οποίοι για πρώτη φορά αισθάνονται να διαψεύδονται οι προσδοκίες τους, καθώς το μαζικό πανεπιστήμιο υποβαθμίζει τους τίτλους σπουδών τους (διαπιστευτήρια) και απειλεί τους ίδιους με κοινωνική απόταξη. Για κά-

ποιους άλλους, γόνους μικροαστικών ή αγροτικών στρωμάτων, αυτή η εξέλιξη βιώνεται επίσης σαν διάψευση ονείρων ζωής και ακύρωση της ποθητής αναρρίχησης.

Η δυναμική που ανέπτυξε το φοιτητικό κίνημα τόσο στη Γαλλία όσο και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δεν οφείλεται επομένως στο φοιτητικό κίνημα καθ' εαυτό, αλλά στη δομή της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής κοινωνίας, η οποία, παρά το μερικό μετασχηματισμό της σε κοινωνία υπηρεσιών, παρέμενε προσκολλημένη σε στατικά σχήματα οργάνωσης της ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής που αντιστοιχούσαν στον τυπικό και πειθαρχημένο τρόπο εργασίας και ζωής της βιομηχανικής παραγωγής και σε παρωχημένες επικοινωνιακές πρακτικές, που μπλόκαραν όμως αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για την λειτουργικότητα του συστήματος.

Η «μικροαστικοποίηση» τμημάτων της εργατικής τάξης, η εμφάνιση του ελεύθερου χρόνου (μείωση των ωρών εργασίας, διακοπές κ.λπ.) και της μαζικής κουλτούρας συνυφασμένη με τα νέα καταναλωτικά πρότυπα, διερρήγνυε από την άλλη τα στεγανά που χώριζε τις κοινωνικές τάξεις μεταξύ τους σε σχέση με αξίες και τρόπους ζωής, ενώ ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους η ανάδυση νέων μορφών οργάνωσης της κοινωνικής ζωής ήταν περισσότερο από επιβεβλημένη. Παρόλο που οι αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία και η αναδόμηση της κοινωνίας είχαν αρχίσει να γίνονται εμφανείς από την δεκαετία του '50, οι αναγκαίες κοινωνικό-θεσμικές αλλαγές δεν είχαν επέλθει ακόμη, δίνοντας την εντύπωση πως το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα είχε μείνει πίσω από την κοινωνία. Όταν, μετά το πρώτο σοκ που προκάλεσε η φοιτητική διαμαρτυρία, το πολιτικό σύστημα επαναπόκτησε την πρωτοβουλία των κινήσεων και δρομολογήθηκαν οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις όχι μόνον στη Γαλλία, αλλά και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, τίποτα δεν ήταν βέβαια όπως πριν, αλλά και τίποτα δεν είχε αλλάξει.

Εντούτοις, οι φοιτητές εξέφρασαν μέσα από την δικιά τους δυσαρέσκεια τα αδιέξοδα μιας εποχής, ενώ, όταν η φοιτητική διαμαρτυρία συνέπεσε με γενικότερα αιτήματα για κοινωνική και πολιτιστική αλλαγή και επεκτάθηκε σε εξωπανεπιστημιακά πεδία (διαπροσωπικές σχέσεις, σχέσεις με το άλλο φύλλο, νέες μορφές οικογένειας, επικοινωνία κ.λπ.), προσέλαβε καθολικότητα. Είναι μάλλον η αδυναμία της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής κοινωνίας να αυτομετασχηματιστεί που προσέδωσε στην φοιτητική διαμαρτυρία μια άλλη διάσταση και μια άλλη δυναμική, καθότι οποιαδήποτε απόκλιση σε μια κοινωνία με αγκυλώσεις και σκληρύνσεις γινόταν αντιληπτή ως απειλή για το κατεστημένο κοινωνικό-πολιτισμικό σύστημα, παρά η δυναμική αυτού του κινήματος. Δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, επίσης, πως η γλώσσα, το στυλ και η μορφή των συνθημάτων, χαρακτηριστικό των χρηστών πλούσιου γλωσσικού κεφαλαίου, οι οποίοι προέρχονταν από τα νέα μεσαία αστικά στρώματα, όπως το εννοεί ο B. Bernstein (elaborated code/ «περίτεχνος κώδικας»)¹¹, σόκαρε τα συντηρητικά στρώματα του πληθυσμού, προσδίδοντας επιπλέον μια ανατρεπτική διάσταση στον Μάη.

Βεβαίως, μια ολοκληρωμένη ανάλυση της κοινωνικής διαμαρτυρίας δεν μπορεί να μην λάβει υπόψη της και το γεγονός ότι η νεολαία εμφανίζεται στη δεκαετία του '60 ως αυτόνομος κοινωνικός φορέας. Αυτό οφείλεται αφενός, όπως αναφέρει ο E. Hobsbawm¹², στην χρονική επιμήκυνση της πλήρους εκπαίδευσης που δημιουργούσε μαζί με την πλήρη απασχόληση ακόμη και για έφηβους που μόλις τελείωναν τη μαθητεία και εισέρχονταν στην αγορά εργασίας μια ανεξάρτητη αγοραστική δύναμη σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές, αλλά και σε μια πόλωση της σχέσης μεταξύ της προπολεμικής γενιάς και της μεταπολεμικής γενιάς της κοινωνικής ευημερίας, αφετέρου, που εμφάνιζε τη νεολαία, όχι μόνο αγοραστικά, αλλά και κοινωνικά και πολιτισμικά αυτόνομη. Με την αγοραστική δύναμη η νεολαία ήταν σε θέση τώρα να ανακαλύψει νέα υλικά ή πολιτιστικά σύμβολα ταυτότητας. Μια τεράστια αγορά ανοίγονταν για τη βιομηχανία μουσικής, ένδυσης και διασκέδασης (μουσική rock και pop, μπλου-τζην, φούστες, νάιλον-προϊόντα, καλλυντικά, ντισκο-τέκ κ.ο.κ.). Η γενιά του '60 που είχε μεγαλώσει σε συνθήκες ευημερίας και πλήρους απασχόλησης, τις οποίες είχε διασφαλίσει η εμπέδωση του Κράτους Πρόνοιας, αδυνατούσε να κατανοήσει τις εμπειρίες της γενιάς του '30, δηλαδή της γενιάς των γονιών της, που είχε γνωρίσει το οικονομικό κραχ του '29, την ανεργία και τον πόλεμο. Σε χώρες μάλιστα με φασιστικές δικτατορίες, όπως η Γερμανία, η σχέση αυτή οδηγούσε στην πόλωση, καθώς η μεταπολεμική γενιά εγκαλούσε την προπολεμική για την συνεργασία της με τον εθνικοσοσιαλισμό. Στη Γαλλία, επίσης, η γενιά του '60 εγκαλούσε τη γενιά των πατεράδων της για το αποικιοκρατικό παρελθόν (Αλγερία, Ινδοκίνα κ.λπ.), ενώ στις ΗΠΑ ο «βρώμικος» πόλεμος του Βιετνάμ μείωνε στα μάτια των νέων την αίγλη της γενιάς του πολέμου που είχε πολεμήσει το φασισμό.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες καθιστούσαν τη νεολαία σημαντικό φορέα πολιτιστικής αλλαγής προσδίδοντας στα κινήματα διαμαρτυρίας της δεκαετίας έναν ριζοσπαστισμό με διαταξικό περιεχόμενο, παράγοντας που επιτάχυνε τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Η «καλλιτεχνική κριτική» ως πρόδρομος ενός νέου εργασιακού ήθους

Η κοινωνική κριτική με φορέα το φοιτητικό κίνημα αντιπροσώπευε κατά μεγάλο μέρος, όπως δείχνει ο D. Bell, αξίες μεσοαστικών στρωμάτων που εναντιωνόταν στον πουριτανισμό και την εγκράτεια της αστικής τάξης (προτεσταντική ηθική). Η επίθεση εναντίον του πουριτανισμού και εναντίον ενός δυσάρεστου τρόπου ζωής, προπαγάνδιζε κιόλας από την εποχή των Νέων Διανοουμένων (Lippman, Reed, Stearns κ.ά.), στην ουσία μια ηθική του ηδονισμού, της απόλαυσης και του παιχνιδιού, κοντολογίς μια καταναλωτική ηθική¹³. Με το μεταμοντερνισμό αυτή η

«αντιαστική παράδοση», αυτή η «αντικουλτούρα», επιχειρεί ξανά να επιτύχει, σύμφωνα με τον D. Bell, την αυτονομία της κουλτούρας και των φορέων της (νέα κοινωνικά κινήματα, κινήματα αποκρυφισμού κ.ο.κ) από την κοινωνική δομή¹⁴, με την έννοια πως οι φορείς του πολιτισμικού κεφαλαίου αποζητούν την αυτονομία και την απεξάρτησή τους από το οικονομικό κεφάλαιο, το οποίο ευθύνεται για τον κα-
τακερματισμό της ανθρώπινης εμπειρίας. Παρόλο που δεν υπάρχει λόγος να συμφωνήσει κάποιος με τον D. Bell όσον αφορά τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε τρεις σφαίρες (τεχνική-οικονομική, πολιτική και σφαίρα της κουλτούρας), με την έννοια ότι αυτές είναι αυθύπαρκτες και τη θέση του για τον ανατρεπτικό χαρακτήρα της κουλτούρας¹⁵, στην προσπάθεια των δυτικών κοινωνιών να αποκαταστήσουν μέσω της προσφυγής στη μεταφυσική μια νοηματική συνέχεια για να νομιμοποιηθούν, ο διαχωρισμός της κουλτούρας από τις άλλες σφαίρες, την οποία αυτός προτείνει, μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε την ενσωματωτική δυναμική κινήματων διαμαρτυρίας (με αντικείμενο πολιτιστικά πρότυπα και ταυτότητες) και τη λειτουργία τους στην κατεύθυνση της κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Από την άλλη, τα κοινωνικά κινήματα αυτής της περιόδου, με την βαρύτητα που προσδίδουν στην αυτοπραγμάτωση, στην αναγνώριση, στην ελεύθερη έκφραση και στην αντικομορμιστική συμπεριφορά, δηλαδή σε μεταϋλιστικές αξίες, αποτελούν και μια απόπειρα άρθρωσης και επεξεργασίας του κοινωνικού απωθημένου, αλλά και μια προσπάθεια άρσης της ασυγχρονίας που χαρακτήριζε τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη των μεταπολεμικών χρόνων και τον κοινωνικό ψυχισμό μια κοινωνίας που, μέσα στον ωφελιμισμό της, δεν έδωσε τη δέουσα σημασία σ' αυτές τις αξίες. Αρθρώνοντας τα κοινωνικά κινήματα την παραμελημένη πλευρά του κοινωνικού ψυχισμού των ανερχόμενων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, διευκόλυναν κιόλας τον κοινωνικό αυτοπροσδιορισμό τους, συμβάλλοντας, μέσα από την άρθρωση της ιδιωτικής σφαίρας και την κατασκευή ταυτοτήτων, στην υποκειμενικοποίησή τους. Καθώς μάλιστα το νέο κοινωνικό πλαίσιο χαρακτηρίζονταν πρωτίστως από την κινητικότητα αυτών των στρωμάτων, τα κοινωνικά κινήματα συνιστούσαν και μια συλλογική έκφραση τρόπων ζωής και νέων μορφών πολιτικής δράσης και πολιτικής συμμετοχής.

Εκτός αυτού, ο ηγεμονικός ρόλος των μεσαίων αστικών στρωμάτων στην κοινωνία εμφάνιζε ως κύρια σύγκρουση όχι αυτήν που αρθρώνονταν στην εκμεταλλευτική σχέση κεφαλαίου-εργασίας (ιδιοποίηση υπερεργασίας), αλλά εκείνη που αρθρώνονταν στη σφαίρα αναπαραγωγής. Σ' αντίθεση με τα παραδοσιακά μικροαστικά (ή μεσαία αστικά) στρώματα, τα οποία σχηματίζονται στη σφαίρα της απλής εμπορευματικής παραγωγής, τα νέα μεσαία αστικά στρώματα διαθέτουν ειδικές γνώσεις και εργασιακές δεξιότητες, αλλά και μορφωτικό κεφάλαιο, καθώς επίσης και συμβολικό (κοινωνικά δίκτυα, αισθητική κρίση κ.λπ.). Λόγω της θέσης τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, τα νέα μεσαία αστικά στρώματα βρί-

σκονται σε προνομιακή θέση, επειδή αποσπούν ένα μέρος από το κοινωνικό πλεόνασμα, δηλαδή από την εργασία άλλων, που είναι όμως μεγαλύτερο από το κόστος παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης¹⁶. Εφόσον η εργασία αποϋλικοποιήθηκε, έπαυσε να ισχύει σύμφωνα με κάποιες αντιλήψεις και η θεωρία της αξίας (A. Negri), κυρίως επειδή το κεφάλαιο θα κινείται πλέον μετά την μείωση της υλικής (βιομηχανικής) εργασίας και την έκλειψη της (βιομηχανικής) εργατικής τάξης προς τη σφαίρα της αναπαραγωγής του ατόμου, για να ιδιοποιηθεί εκείνα τα στοιχεία (διανοητικές και επικοινωνιακές δεξιότητες) που χαρακτηρίζουν πλέον την εργασία, δηλαδή την εργασία των μεσοαστικών στρωμάτων. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει, σύμφωνα με το A. Negri, αλλά και τον J. Habermas, τη σφαίρα αναπαραγωγής σε διακύβευμα, με τον δεύτερο να τονίζει πως η προάσπιση των βίκοσμων και της διϋποκειμενικότητας, δηλαδή εκεί που κινούνται τα μεσαία αστικά στρώματα, συνιστά πρώτιστη κοινωνική προτεραιότητα. Κινήσεις και κινήματα που αρθρώνονται γύρω από μεταϋλιστικές αξίες, δηλαδή στο χώρο της αυτόνομης εργασίας και της ελευθεριακής παραγωγής εμφανίζονται και ως οι μοναδικές υποκειμενικές μορφές ικανές για τον κομμουνισμό¹⁷. Συνεπώς¹⁸, τα νέα κοινωνικά κινήματα που γίνονται φορείς αυτών των αξιών μπορούν να εμφανίζονται σαν η κοινωνική ελίτ απέναντι στην εργατική τάξη, για το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας η εργασία συνιστά ακόμη αναγκαιότητα και είναι μετρήσιμη, με την έννοια ότι η αξία της εργασίας προκύπτει από τον αναγκαίο χρόνο παραγωγής ενός εμπορεύματος. Μη μετρήσιμη, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, είναι η εργασία εκείνων των στρωμάτων τα οποία απασχολούνται σε συνθήκες εργασιακής αυτονομίας και για τα οποία η αξία της εργασίας φαίνεται να έχει αποδεσμευτεί από το χρόνο και η εργασία τους προσφέρεται σε λιγότερο τυποποιημένες μορφές εργασίας. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται, επίσης, επειδή αυτά τα στρώματα –εξαιτίας της μορφής και του περιεχομένου της εργασίας τους με την οποία μπορούν να ταυτίζονται– βιώνουν το χρόνο εργασίας ως δημιουργικό χρόνο και το χώρο εργασίας ως χώρο προέκταση της ιδιωτικής τους σφαίρας. Εκεί, λοιπόν, όπου συναρθρώνεται το σύστημα (χρήμα, εξουσία) με τον βιωμένο κόσμο και τη σφαίρα αναπαραγωγής και εκεί όπου η ιδιωτική σφαίρα απειλείται με πραγμοποίηση, αναδύονται πλέον οι νέες συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις αυτές αναφέρονται πλέον, σύμφωνα με τον J. Habermas, σε ρόλους όπως μισθωτοί, καταναλωτές, πελάτες, πολίτες κ.λπ., πράγμα που καθιστά αυτές τις συγκρούσεις (δι)αταξικές¹⁹, καθώς οι ρόλοι του καταναλωτή, του πελάτη του πολίτη δεν ανάγονται στη σφαίρα παραγωγής, δεν απορρέουν δηλαδή από το αν κάποιος πουλάει την εργατική του δύναμη ή είναι ιδιοκτήτης, αλλά αυτοί είναι αυθύπαρκτοι και ανεξάρτητοι μεταξύ τους.

Η κριτική που εκφράζεται από τους φοιτητές προετοιμάζει πάλι την ανάδυση ενός νέου τρόπου ζωής, αλλά και ενός νέου εργασιακού ήθους, όπως ταιριάζει πλέον στον «άυλο» χαρακτήρα της παραγωγής και όπως μοναδικά εκφράστηκε στη συ-

νέχεια από το μεταμοντέρνο πνεύμα. Η αμφισβήτηση της αστικής προσωπικότητας με τις αναστολές και τις ηθικόλογες δεσμεύσεις ερχόταν εκ των πραγμάτων σε αντίθεση με τον αυστηρό εργασιακό ήθος του τείλορισμού, που χαρακτήριζε την βιομηχανική εργασία (πειθαρχία, υποταγή στους διαχωρισμούς κ.λπ.), ενώ η απελευθέρωση του ατόμου από την κυριαρχία του λόγου ευνοούσε την εξωτερίκευση (δημοσιοποίηση) στοιχείων της ιδιωτικής σφαίρας, διαμορφώνοντας παράλληλα ένα διευρυμένο καταναλωτικό περιβάλλον, καθώς θα έπρεπε να ικανοποιηθούν άμεσα επιθυμίες και νεότευκτες ανάγκες. Εξάλλου, η προϊούσα διαφοροποίηση της κοινωνίας διέλυε παραδοσιακούς βιωματικούς χώρους, στους οποίους ήταν ενσωματωμένες ιδιωτικές σφαίρες, εντείνοντας την ανάγκη για ταυτοποίηση, γεγονός που με τη σειρά του δημιούργησε τη βάση για έναν πλουραλισμό τρόπων ζωής και ταυτοτήτων. Η ρευστοποίηση της σχέσης ανάμεσα στο λόγο και την επιθυμία, ανάμεσα στο λόγο και την φαντασία, αποτελούσε όμως αντικειμενικά τη βάση για την διαμόρφωση του εργασιακού ήθους των νέων μορφών εργασίας της «ευέλικτης παραγωγής» και του «Μεταφορντισμού». Και αυτό επειδή οι προσεγγίσεις θεωρούν ότι οι αλλαγές στην παραγωγή οφείλονται στην κατανάλωση και στις επιθυμίες των ατόμων που την τροφοδοτούν.

Σ' ένα βαθμό, ο τείλορικός τρόπος παραγωγής γνωρίζει πέρα από την εσωτερική αμφισβήτηση στους χώρους εργασίας (απεργίες, αποχές, σαμποτάζ κ.λπ.) και μια εξωτερική αμφισβήτηση από τους φοιτητές, οι οποίοι σε λίγο θα κατελάμβαναν θέσεις στην παραγωγή, τη διοίκηση και στον πολιτισμό, θέσεις που αντιστοιχούν στα νέα μεσαία αστικά στρώματα. Η πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας ως αποτέλεσμα των μεγάλων απεργιών της δεκαετίας κατέστησε την αποκέντρωση της παραγωγής («Μεταφορντισμός») αναγκαίο ελιγμό, ώστε το κεφάλαιο να αντιμετωπίσει τα εργατικά συνδικάτα. Η κριτική στον καπιταλισμό από πλευράς εργατικού κινήματος για τον αλλοτριωτικό και μονότονο χαρακτήρα της εργασίας, η αγανάκτηση έναντι της αθλιότητας, των ανισοτήτων, της εκμετάλλευσης συνενώνεται με την «καλλιτεχνική κριτική» των κινημάτων της νεολαίας και των φοιτητών, η οποία αναπτυσσόμενη σ' ένα κοσμοπολίτικο περιβάλλον καταδικάζει την έλλειψη αυθεντικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, την αλλοτρίωση, την καταπίεση, την έλλειψη φαντασίας και δημιουργικότητας²⁰. Οι ομάδες αυτές στρατολογούνται, σύμφωνα με τον D. Bell²¹, μάλλον από τα παιδιά «της μεγαλοαστικής τάξης», ενώ η νέα αισθαντικότητα της δεκαετίας του '60 και '70 αρθρωμένη πάνω σε μια προ-λογική αυθορμησία καταφέρονταν κατά της «τεχνοκρατικής κοινωνίας», αλλά άμεσα και εναντίον της ίδιας της λογικής. Ενώ τα στοιχεία αυτά τροφοδοτούν έναν αντικαπιταλιστικό ρομαντισμό με «ανορθολογικές τάσεις», όπως περίπου συνέβη με τα πρωτοποριακά κινήματα της τέχνης στον μεσοπόλεμο, περιγράφουν εντούτοις τον τρόπο εργασίας του πολυτεχνίτη μάστορα της πρώιμης καπιταλιστικής περιόδου, με την εργασιακή αυτονομία, η οποία τώ-

ρα προβάλλεται εκ νέου ως ο ενδεδειγμένος τρόπος εργασίας στην εποχή της άυλης παραγωγής με την εργασία να έχει γίνει διάδραση, επικοινωνία και παιχνίδι (A. Negri, M. Hardt κ.ά.)²². Ο ρομαντισμός αυτός με τους πειραματισμούς για την «εναλλακτική» κοινωνία θα περάσει μέσα από τον αφελή κοινοτισμό (κομμούνες, κοινόβια κ.ά.) και την ανάδειξη της φύσης σε εξηγητική αρχή (οικολογία) στα εναλλακτικά κινήματα και στα πολιτικά κόμματα (Πράσινοι, Εναλλακτικοί κ.ο.κ.), τα οποία σε λίγο θα κληθούν να συνδιαχειριστούν την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων. Μάλιστα κάποιοι από τους ηγέτες του Μάη του '68 (Κον Μπεντίτ, Φίσερ κ.ά.) θα αξιώσουν πλέον από θέσεις εξουσίας τον βομβαρδισμό της Γιουγκοσλαβίας, σχετικοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αξία της εθνικής ανεξαρτησίας, την οποία τα εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα στον αγώνα τους ενάντια στην αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό είχαν κατοχυρώσει και το αντιπολεμικό-πασιφιστικό κίνημα του Μάη του '68 είχε αναδείξει σε καθολική αξία.

Η ηθική του ευδαιμονισμού γρήγορα εκβάλλει σε μια καταναλωτική ηθική διαμορφώνοντας μια δυναμική αγορά, όπως είδαμε παραπάνω, για νέα προϊόντα πέρα από τη μαζική αγορά του φορντικού κράτους. Επειδή, μάλιστα, αυτά παράγονται για συγκεκριμένους καταναλωτές, δημιουργούν την εντύπωση πως είναι πρωτότυπα και αυθεντικά και δεν έχουν μετατραπεί σε εμπορεύματα. Η αναζήτηση του αναπαλλοτρίωτου και του πρωτότυπου (W. Benjamin) διαμορφώνει μέσα από την συνάντησή του με το βίωμα μια κινηματική αντίληψη για την πράξη, η οποία εκφράζεται στον επαναστατικό βολонταρισμό και τον ακτιβισμό των νέων κοινωνικών κινημάτων. Από την άλλη, το αίτημα για την ταύτιση του προσωπικού με το πολιτικό, ευνοούσε μάλλον τα νέα μεσαία αστικά στρώματα που είχαν στη διάθεσή τους πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο για να θεματοποιούν τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, προσδίδοντας σ' αυτές μια καθολικότητα, ως αυτές να αποτελούσαν πρώτη προτεραιότητα της κοινωνίας.

Ενδεχομένως, η πολιτικοποίηση του τρόπου ζωής και του βίocosμου να συνέβαλε στις προηγούμενες δεκαετίες σε μια (επανα)ηθικοποίηση ατομικών αποφάσεων και στην κατασκευή νέων ταυτοτήτων καθώς παραδοσιακές ταυτότητες συρρικνώνονταν, ωστόσο η ύπαρξη «προσωπικών» ηθικών του πράττειν κάθε άλλο παρά μπορεί να διασφαλίσει ένα γενικό πλαίσιο που να εγγυάται γενικά και για όλους και όλες ίσα δικαιώματα, καθώς μόνο κριτήρια που θα ήταν πάνω και πέρα από τις ηθικές προσώπων και ομάδων μπορούν να αξιώνουν μια αντικειμενικότητα. Αλλιώς αυτά δεσμεύονται στη μερικότητα και στη μεροληψία των ατόμων και των ομάδων που τα υιοθετούν, συνιστώντας περισσότερο μια αξιολογική κρίση, η οποία, όπως είναι φυσικό, δεν μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενική. Επομένως, η νέα μορφή επανασύνδεσης πολιτικής και τρόπων ζωής, όπως προτείνεται από τον A. Giddens (life politics), η οποία μέσα από την βιογραφικοποίηση της ζωής θα κατασκευάσει νέες λειτουργικές ταυτότητες (ιντιβιντουαλισμός) εύκολα μπορεί να οδηγηθεί σ' έναν φονταμενταλισμό²³, όπως ο ίδιος ο

Giddens προσδιορίζει τον όρο, δηλαδή ως υπεράσπιση της παράδοσης με παραδοσιακά μέσα²⁴. Η τραγική ειρωνεία τέτοιων κατασκευών και των αντίστοιχων φορέων τους έγκειται στο γεγονός ότι μπορούν να χρησιμοποιούν «νεωτερικά», «μετανεωτερικά» μέσα για να παράξουν και να αναπαράξουν παραδοσιακά πρότυπα διάκρισης. Μάλιστα, η έστω και έμμεση αναφορά της πολιτικοποίησης των τρόπων ζωής σε μια φιλοσοφία ζωής (Lebensphilosophie), την οποία υποδηλεί ο όρος *life's politics*, παραπέμπει στον υπαρξιακό-ηθικό βιταλισμό του σώματος, η οποία αποτυπώνεται πολύ ανάγλυφα στα οικολογικά ζητήματα (επιστροφή στη φύση, επαναφυσικοποίηση του πολιτισμού κ.ο.κ.). Σε μια στρατηγική κατασκευής κοινωνικό-πολιτισμικών ταυτοτήτων, το ενδεχόμενο μιας επανεκδοχής παρωχημένων νατουραλιστικών-βιολογιστικών και ντεζιονιστικών σχημάτων (εχθρός/φίλος) παραμένει ανοιχτό, καθώς δεν ξεκαθαρίζεται ποιες αξίες μπορούν να γενικευτούν (αν γενικεύονται όλες δεν υπάρχουν καθολικές αξίες), με αποτέλεσμα να απειλούνται τα σχέδια ταυτότητας αλλά και η ζωή των άλλων²⁵. Η κοινωνία των πολιτών, όπου θα αναπτυχθούν αυτές οι πολιτισμικές ταυτότητες, κάθε άλλο παρά διασφαλίζει μια ισότιμη συνύπαρξη ταυτοτήτων και υποπολιτισμών, κυρίως επειδή αυτή, μη γνωρίζοντας καμιά θεσμική διαμεσολάβηση, μετατρέπεται σε αρένα αντιπαράθεσης όλων ενάντια σε όλους. Μια τέτοια κατάσταση ευνοεί μάλλον, παρά αποτρέπει, την επανεμφάνιση του κράτους Λεβιάθαν, όπως πιθανόν –και εφόσον δεν πρόκειται για ιδεολογική θέση– θα το ήθελε η φιλελεύθερη αντίληψη. Οι ΗΠΑ είναι ένα καλό παράδειγμα για να διαπιστώσει κανείς το πώς μπορεί να συνυπάρξει η ανάδυση ενός ισχυρού κράτους και η κλιμάκωση της καταστολής με μια αγορά πολιτισμικών ταυτοτήτων και πολιτισμικών ομαδώσεων, στο σχηματισμό των οποίων συμβάλλει ο πολυπολιτισμικός διοικητισμός της αμερικανικής κοινωνίας. Καθώς μάλιστα η πολιτισμική ταυτότητα και διαφορά είναι μη αναγώγιμη με την έννοια ότι αυτή ερμηνεύεται οντολογικά και δεν απορρέει από την κοινωνική και οικονομική θέση του ατόμου, ο κίνδυνος επαναφυλετικοποίησης του κοινωνικού δεσμού είναι πλέον παραπάνω από ορατός.

Η επανάκαμψη αξιών του παρελθόντος χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό επίσης και τον τρόπο πολιτικής δράσης αυτών των κινημάτων. Καθώς μάλιστα κοινωνικές συλλογικότητες (κόμματα, συνδικάτα κ.λπ.), στις οποίες έχει κοινωνικοποιηθεί το άτομο αντιμετωπίζουν λόγω του κατακερματισμού του κοινωνικού χώρου και της εργασίας δυσκολίες επανασυγκρότησης, τα νέα μεσαία κοινωνικά στρώματα, τα οποία έχουν κοινωνικοποιηθεί σ' ένα πνεύμα ιντιβιντουαλισμού και αυτοπραγμάτωσης, τείνουν να υιοθετούν και εξατομικευμένα πρότυπα δράσης. Πρότυπα όμως που, προβάλλοντας την ατομική δράση του ενός και τη συλλογική δράση ως άθροισμα των ατομικών, ερμηνεύει ως περιττή την ταξική δράση και τις ταξικές κινητοποιήσεις.

Εφόσον δεχτούμε τον ορισμό του A. Tourain για τα νέα κοινωνικά κινήματα, πώς αυτά μάχονται για τον έλεγχο των πολιτιστικών προτύπων²⁶, αλλά και πώς

μέσω αυτών αρθρώνονται μορφές διϋποκειμενικότητας, οι οποίες προσφέροντας εναλλακτικές δυνατότητες ανάπτυξης ατομικών ταυτοτήτων αποκαθιστούν σε διαφοροποιημένες κοινωνίες μια αντιστοιχία ανάμεσα στο σύστημα και την κοινωνία, οι φοιτητές, ως διαταξική κοινωνική κατηγορία, συνιστούν από την δεκαετία του '60 και μετά ένα προνομιακό πολλαπλασιαστή των νέων πολιτιστικών αξιών και προτύπων ζωής, προετοιμάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ηγεμονία των νέων μεσοαστικών στρωμάτων. Καθώς μάλιστα αυτά κινούνται σε σχετικά αυτόνομα εργασιακά περιβάλλοντα και κοινωνικοποιούνται σε μορφές διαδραστικής εργασίας, η εμπλοκή τους στην καθιέρωση πολιτιστικών προτύπων (εναλλακτικών, αντικομφορμιστικών κ.ο.κ.) καθίσταται καθοριστική.

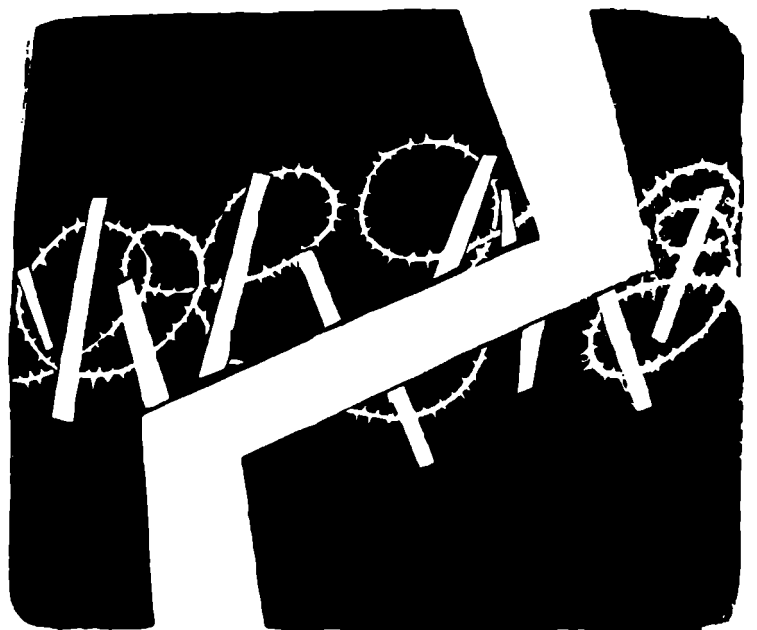
Συμπέρασμα

Σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική διαμαρτυρία του Μάη του '68 συνιστά μέρος της ανάγκης για πολιτιστική αλλαγή και εκδημοκρατισμό τρόπων ζωής, ώστε να φιλοξενηθούν νέοι τρόποι εργασίας και κατανάλωσης. Ο «καθολικός» χαρακτήρας της διαμαρτυρίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι αυτή συμπίπτει με την κοινωνική κριτική, η οποία ασκείται από το εργατικό κίνημα. Εντούτοις, τόσο η κοινωνική σύνθεση αυτής της διαμαρτυρίας (φοιτητές, νεολαίοι κ.λπ.), όσο και το διαταξικό περιεχόμενο των αιτημάτων της, όπως και ο αθροιστικός τύπος δράσης, καταδεικνύουν πως έχουμε να κάνουμε περισσότερο με κινηματικές πρακτικές και αξίες (μεταϋλιστικές) που προετοιμάζουν την ιδεολογική ηγεμονία των νέων μεσοαστικών στρωμάτων.

Σημειώσεις

1. Βλ. Moore, B., *Ungerechtigkeit. Die sozialen Ursachen von Unterordnung und Widerstand*, Frankfurt 1984 (Suhrkamp), σ. 177.
2. Βλ. Willis, P., *Learning to labour. How working class kids get working class jobs*, Westmead 1977 (Saxon House).
3. Bourdieu, P./Passeron, J.- Cl., *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Αθήνα 1993 (Καρδαμίτσας), επίμ. 1.6.
4. Bolte, K.-M./Hradil, S., *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen 1984 (Westdeutscher Verlag), σ. 158.
5. Bourdieu/Passeron 1993, επίμ. 1.1.
6. Hobsbawm, E. «Η χρονιά της αποτυχίας των προφητών», *Το Βήμα* /Magnum χ.χ. σ. 5.
7. Bourdieu/Passeron 1993, επίμ. 1.3.
8. Hobsbawm χ.χ., σ. 5.
9. Bourdieu, P., *Homo Academicus*, Frankfurt 1992 (Suhrkamp), σ. 262.

10. Bourdieu/Passeron 1993, επίμ. 1.5.
11. Βλ. Bernstein, B., *Studien zur sprachlichen Sozialisation*, Frankfurt-Berlin-Wien 1981 (Ullstein).
12. Hobsbawm, E., *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα 1999 (Θεμέλιο), σ. 415, σ. 420, σ. 421 και σ. 422.
13. Bell, D., *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, Αθήνα 1999 (Νεφέλη), σ. 94.
14. Στο ίδιο, σ. 85.
15. Welsch, W., *Unsere postmoderne Moderne*, Berlin 1997 (Akademie Verlag), σ. 29.
16. Wright, E.-O., *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge 1997 (CUP), σ. 19 κ.ε.
17. Hardt, M./Negri, A., *Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2002 (Scripta), σ. 22.
18. Οι σκέψεις αυτές βασίζονται στο άρθρο μου «Κοινωνικές τάξεις και νέα κοινωνικά κινήματα. Μεθοδολογικά ζητήματα», *Αυγή* (Ενθέματα) 1-12-2003.
19. Halfmann, J. «Moderne soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland: Reichweite und Wirkungen», *Berliner Journal fuer Soziologie*, 4, 1992, σ. 210
20. Πβ. Boltanski, L./Chiapello, E., *Der neue Geist des Kapitalismus*, Konstanz, 2003 (UVK), σ. 81 και σ. 215 κ.ε.
21. Bell 1999, σ. 179.
22. Βλ. Hardt/Negri 2002.
23. Berger, «“Life politics”. Zur Politisierung der Lebensfuehrung in nachtraditionalen Gesellschaft», *Leviathan* 3, 1995, σ. 445 και σ. 455.
24. Giddens, A. *Jenseits von Links und Rechts. Die Zukunft radikaler Demokratie*, Frankfurt 1997 (Suhrkamp), σ. 79.
25. Berger 1995, σ. 455.
26. Tourain, A. «Κοινωνικά κινήματα: ειδική περιοχή ή κεντρικό πρόβλημα στην κοινωνιολογική ανάλυση», *Λεβιάθαν* 6, 1990, σ. 24.

**L'UNION DE TOUS
LES TRAVAILLEURS
BRISERA LES FRONTIERES**

Η ενότητα όλων των εργατών θα σπάσει τα σύνορα